

PRACE NAUKOWE

Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu

RESEARCH PAPERS

of Wrocław University of Economics

Nr 361

Agrobiznes 2014

Rozwój agrobiznesu

w okresie 10 lat przynależności Polski
do Unii Europejskiej

Redaktorzy naukowci

Anna Olszańska

Joanna Szymańska

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
Wrocław 2014

Redaktor Wydawnictwa: Joanna Świrska-Korlub

Redaktor techniczny: Barbara Łopusiewicz

Korektor: Justyna Mroczkowska

Łamanie: Małgorzata Czupryńska

Projekt okładki: Beata Dębska

Publikacja jest dostępna w Internecie na stronach:

www.ibuk.pl, www.ebscohost.com,

w Dolnośląskiej Bibliotece Cyfrowej www.dbc.wroc.pl,

The Central European Journal of Social Sciences and Humanities <http://cejsh.icm.edu.pl>,

The Central and Eastern European Online Library www.ceeol.com,

a także w adnotowanej bibliografii zagadnień ekonomicznych BazEkon http://kangur.uek.krakow.pl/bazy_ae/bazekon/nowy/index.php

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania znajdują się na stronie internetowej Wydawnictwa

www.wydawnictwo.ue.wroc.pl

Kopiowanie i powielanie w jakiegokolwiek formie wymaga pisemnej zgody Wydawcy

© Copyright by Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Wrocław 2014

ISSN 1899-3192

ISBN 978-83-7695-462-2

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

Druk i oprawa:

EXPOL, P. Rybiński, J. Dąbek, sp.j.

ul. Brzeska 4, 87-800 Włocławek

Spis treści

Wstęp	9
Halina Bartkiewicz , Czynniki wpływające na decyzje o obrocie ziemią rolniczą na przykładzie województwa lubuskiego.....	11
Katarzyna Boratyńska , Mechanizm bankructwa wybranego przedsiębiorstwa spożywczego	20
Katarzyna Domańska, Anna Nowak , Konkurencyjność polskiego rolnictwa na rynku Unii Europejskiej	29
Ludosław Drelichowski, Grzegorz Oszućik , Niektóre uwarunkowania rozwoju agrobiznesu w okresie po akcesji Polski do Unii Europejskiej	38
Maciej Dzikuć , Znaczenie wykorzystania współspalania biomasy w produkcji energii elektrycznej w Polsce	48
Maria Golinowska , Tendencje do zmian w nakładach na chemiczną ochronę rolnictwa w Polsce po roku 2004	57
Michał Jasiulewicz , Potencjał agrobiomasy lokalnej podstawą rozwoju biogazowni na przykładzie województwa zachodniopomorskiego	66
Elżbieta Kacperska , Konkurencyjność polskich artykułów rolnospożywczych na rynku Unii Europejskiej w latach 2004-2012.....	78
Halina Kałuża, Agnieszka Ginter , Innowacje w gospodarstwach rolniczych młodych rolników.....	89
Agnieszka Komor , Zmiany w rozmieszczeniu i specjalizacji regionalnej przemysłu spożywczego w układzie wojewódzkim	99
Jolanta Kondratowicz-Pozorska , Wsparcie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2004-2013 i w perspektywie 2014-2020.....	108
Jerzy Kopiński , Trendy zmian głównych kierunków produkcji zwierzęcej w Polsce w okresie członkostwa w UE	117
Jakub Kraciuk , Znaczenie produktów rolnospożywczych w polsko-niemieckiej wymianie handlowej	130
Barbara Kutkowska , Rolnictwo dolnośląskie 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej	139
Robert Mroczek, Mirosława Tereszczuk , Zmiany w polskim przemyśle mięsnym po przystąpieniu do Unii Europejskiej.....	152
Wiesław Musiał, Tomasz Wojewodziec , Innowacyjność w zakresie gospodarowania ziemią rolniczą w regionach rozdrobnionych agrarnie.....	162
Grażyna Niewęglowska , Gospodarstwa ekologiczne – szansą czy zagrożeniem dla polskiego rolnictwa?	169

Mirosława Marzena Nowak , Spółdzielczość mleczarska w okresie przynależności Polski do UE	177
Łukasz Popławski , Kierunki wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w opinii mieszkańców gminy Słupia Jędrzejowska	186
Henryk Runowski , Kształtowanie się dochodów gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej	195
Małgorzata Rutkowska-Podolowska , Zielone światło dla zysku – inwestycje ekologiczne	206
Adam Sadowski , Zmiany agrarne w polskim rolnictwie jako efekt przekształceń systemowych	215
Grzegorz Ślusarz, Marek Cierpiał-Wolan , Przeobrażenia strukturalne w rolnictwie Podkarpacia w dekadzie pełnego członkostwa Polski w UE	226
Iwona Szczepaniak , Strategie konkurencji stosowane przez polskich producentów żywności na rynku Unii Europejskiej	238
Elżbieta Jadwiga Szymańska , Zmiany strukturalne na rynku wieprzowiny w Polsce po integracji z Unią Europejską	249
Izabela Wielewska , Zainteresowanie upowszechnieniem inwestycji z zakresu odnawialnych źródeł energii w agrobiznesie	260
Aldona Zawajska , Zjawisko zagrabiania ziemi w kontekście praw własności	269
Dariusz Żmija , Innowacyjność przedsiębiorstw przemysłu spożywczego w Polsce	281
Maria Zuba-Ciszewska, Jan Zuba , Wpływ struktury i cen sprzedanych produktów mleczarskich na efektywność sprzedaży wybranej spółdzielni mleczarskiej w różnych okresach	290

Summaries

Halina Bartkiewicz , Factors influencing decisions on trading agricultural land on the example of the Lubuskie Voivodeship	19
Katarzyna Boratyńska , Mechanism of bankruptcy of selected food industry company	28
Katarzyna Domańska, Anna Nowak , Competitiveness of Polish agriculture on the European Union market	37
Ludosław Drelichowski, Grzegorz Oszućik , Some conditions for the development of agribusiness in the period after the Polish accession to the European Union	46
Maciej Dzikuć , The importance of biomass co-firing in electricity production in Poland	56
Maria Golinowska , Trends in changes of expenditure on chemical plant protection in Poland after 2004	65
Michał Jasiulewicz , Local agri-biomass potential as a basis of the biogas plants development on the example of West Pomeranian Voivodeship	76
Elżbieta Kacperska , Competitiveness of Polish agro-food products on the EU market in the years 2004-2012	88

Halina Kaluża, Agnieszka Ginter , Innovations in agricultural farms of young farmers	98
Agnieszka Komor , Changes in arrangement and regional specialization of food industry in voivodeship system	107
Jolanta Kondratowicz-Pozorska , Support for ecological farms in Poland in 2004-2013 and in the perspective of 2014-2020	116
Jerzy Kopiński , Trends of changes of the main kinds of animal production in Poland in the period of its membership in the UE	128
Jakub Kraciuk , The role of agri-food products in the German-Polish trade..	138
Barbara Kutkowska , Lower Silesian agriculture after 10 years since the accession to the European Union	151
Robert Mroczek, Mirosława Tereszczuk , Changes in the Polish meat industry after the accession to the European Union	160
Wiesław Musiał, Tomasz Wojewodziec , Innovativeness in management of agricultural land in regions with agrarian fragmentation	168
Grażyna Niewęglowska , Organic farms – an opportunity or a threat for Polish agriculture?	176
Mirosława Marzena Nowak , Dairy cooperatives during the Polish membership in the EU	185
Łukasz Popławski , Directions of multifunctional development of rural areas in the opinion of inhabitants of Słupia Jędrzejowska commune	194
Henryk Runowski , Shaping incomes of agricultural farms in the European Union	205
Małgorzata Rutkowska-Podolowska , Green light for profit – environmental investments	214
Adam Sadowski , The agrarian structure changes in Polish agriculture as a result of the systemic transformations	225
Grzegorz Ślusarz, Marek Cierpiał-Wolan , Structural changes in agriculture in Podkarpacie in the decade of Poland's full membership in the European Union	237
Iwona Szczepaniak , Competition strategies used by Polish food producers on the market of the European Union	248
Elżbieta Jadwiga Szymańska , Structural changes in the pigmeat market after Polish integration with the European Union	259
Izabela Wielewska , Interest in popularization of investments in renewable energy sources in agribusiness	268
Aldona Zawojka , The phenomenon of land-grabbing in the context of property rights	280
Dariusz Żmija , Innovative character of food industry companies in Poland..	289
Maria Zuba-Ciszewska, Jan Zuba , The influence of the structure and prices of sold dairy products on the efficiency of sales of a selected milk cooperative in different periods of time	299

Aldona Zawojka

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

ZJAWISKO ZAGRABIANIA ZIEMI W KONTEKŚCIE PRAW WŁASNOŚCI

*Nikt nie powinien wyrządzać drugiemu szkód na życiu,
zdrowiu, wolności i mieniu.*

Locke, 1967

Streszczenie: Rosnący światowy popyt na żywność i energię odnawialną wzmógł presję na globalne zasoby ziemi i słodkiej wody. Liczne rządy i korporacje nabywają na wielką skalę stosunkowo tania, produktywną ziemię położoną w obcych krajach. Bezprecedensowy wzrost tych transgranicznych transakcji prowadzonych często z pogwałceniem praw człowieka i praw własności rdzennej ludności oraz w sprzeczności z ideami zrównoważonego rozwoju stanowi w istocie proces globalnego zawłaszczania (grabienia) ziemi. Celem pracy jest przedstawienie istoty, skali i skutków tego zjawiska oraz promowanie debaty na temat zawłaszczania ziemi w krajach UE (w tym w Polsce) w kontekście praw własności lokalnej ludności. Implikacją istnienia różnych teorii praw własności może być trudność zdefiniowania i efektywnej ochrony praw do ziemi rolniczej. Podstawą analizy jest przegląd literatury przedmiotu, doniesień medialnych oraz dane liczbowe z różnych źródeł.

Słowa kluczowe: zawłaszczanie ziemi, prawa własności, prawa człowieka, Unia Europejska, Polska.

DOI: 10.15611/pn.2014.361.27

1. Wstęp

W ekonomii rolnictwa, żywności i zasobów naturalnych kwestie praw własności wyłaniają się przy analizie wielu zagadnień, jak przykładowo wspieranie przez państwo korporacji w sektorze rolno-żywnościowym, polityka zagospodarowania przestrzeni rolniczej i leśnej, polityka ochrony zagrożonych gatunków, cennych siedlisk przyrodniczych czy terenów podmokłych, biotechnologia, konflikty między

właścicielami praw do zasobów powierzchniowych i podpowierzchniowych, dostęp do wody, rozwój farm wiatrowych, rozstrzygnięcie roszczeń pierwotnych właścicieli ziemi, prywatyzacja czy nacjonalizacja oraz coraz częściej w kontekście zagrabiania ziemi, wody i innych zasobów naturalnych w krajach biednych przez bogate.

Celem niniejszego opracowania jest z jednej strony przedstawienie istoty, skali i skutków globalnego zawłaszczania zasobów ziemi w wyniku transgranicznych transakcji, których stroną są podmioty zagraniczne, z drugiej strony – przyczynienie się do debaty na temat tego zjawiska w krajach UE (zwłaszcza w Polsce) w kontekście praw własności lokalnej ludności. Podstawą badania jest przegląd światowej i krajowej literatury przedmiotu oraz dane statystyczne pochodzące z różnych źródeł.

2. Istota, skala i skutki zjawiska zagrabiania ziemi

W literaturze przedmiotu występują przynajmniej dwie konkurujące ze sobą koncepcje zjawiska zagrabiania ziemi (*land grabbing*). Pierwsza koncentruje się na sposobie przeprowadzania wielkich transakcji skutkujących zmianą prawa własności do ziemi i innych zasobów naturalnych. Druga uwzględnia następstwa (głównie negatywne) tych transakcji (np. utratę prawa lokalnej ludności do ziemi, wody i innych zasobów, zmianę struktury agrarnej). W każdym przypadku chodzi o ziemię dotychczas wykorzystywaną przez społeczność lokalną, której cel i sposób użytkowania ulega naglej zmianie. Rodzaje i studia przypadków zagrabiania ziemi prezentują m.in. IGO [2011], Petrick i in. [2013], Hands of the Land [2013] i Paul [2013].

Zagrabianie ziemi utożsamia się z zakupem lub dzierżawą wielkich arealów¹ gruntów rolnych (bądź lasów) z reguły przez rządy obcych państw i korporacje międzynarodowe w celu produkcji żywności, pasz dla zwierząt, biopaliw itp., głównie z przeznaczeniem ich wywozu do macierzystych krajów. Biorą w nim udział również krajowi „inwestorzy”. Grabież ziemi w istocie oznacza, że społeczności, wśród nich te najbiedniejsze, tracą dostęp do ziemi (i wody), a w efekcie źródło utrzymania, w wyniku transakcji między rządami/elitą a dużymi inwestorami, niejednokrotnie dokonywanych wbrew woli tych społeczności. W wielu przypadkach zagrabianiu ziemi towarzyszą konflikty, przemoc i korupcja.

W pierwszym etapie transgranicznego zawłaszczania ziemi głównymi inicjatorami były kraje Zatoki Perskiej, Chiny, Korea Południowa i Indie, a za nimi inwestorzy z Europy i Stanów Zjednoczonych [UNCTAD 2009]. Najważniejszy cel stanowiły Kenia, Filipiny, Sudan i Tanzania [Von Braun, Meinzen-Dick 2009]. W ostatnich latach pogoń za ziemią w obcych, najczęściej niżej rozwiniętych, krajach została znacznie wzmożona. Nasuwa się pytanie o to, co spowodowało tą nagłą eksplozję grabieży ziemi? Odpowiedź jest następująca:

- Wzrost światowych cen żywności.

¹ Z reguły przyjmuje się, że wielkie transakcje obejmują ponad 200 ha na umowę, ale liczba ta jest płynna w zależności od kraju i okoliczności.

- Promowanie energii odnawialnej (upraw roślin energetycznych, energii wiatrowej itp.).
- Wysoka stopa zwrotu z kapitału (ziemia stała się stosunkowo bezpiecznym i atrakcyjnym aktywem dla inwestorów i spekulantów).
- Kurczące się zasoby wody na świecie.
- Wzrost liczby ludności.
- Przewaga cenowa i kosztowa „zagrabianych” krajów (niższe ceny ziemi, koszty pracy itp.).

W obliczu nakładającego się na siebie kryzysu żywnościowego, energetycznego, finansowego i ekologicznego kraje bogate i tzw. wschodzące kupują lub dzierżawią coraz większe arealy ziemi rolnej poza swoimi granicami, uzasadniając to koniecznością zagwarantowania dostaw żywności swoim obywatelom. W wielu państwach importujących na dużą skalę żywność (Arabia Saudyjska, Wielka Brytania, Katar, RPA, Chiny, Indie, Korea Południowa, Japonia, USA) rządy i koncerny postanowiły zapewnić krajową podaż żywności poprzez wytwarzanie produktów żywnościowych, pasz i biopaliw w innych częściach świata, zamiast importować je przy relatywnie wyższych kosztach. Dodatkowo dla agrobiznesu międzynarodowego, banków i funduszy inwestycyjnych, a nawet osób fizycznych wiele państw (zwłaszcza afrykańskich) jest wyjątkowo atrakcyjnych pod względem cen ziemi. Nawet jeśli nie da się kupić, można ją wydzierżawić, płacąc rocznie zaledwie 1 USD za hektar.

2.1. Skala procederu zagrabiania ziemi na świecie

Według międzynarodowej agencji pomocy Oxfam w latach 2000-2010 na całym świecie sprzedano lub wydzierżawiono grunty o powierzchni stanowiącej ośmiokrotność terytorium Zjednoczonego Królestwa. Aż 60% inwestycji zagranicznych w nieruchomości rolne w tym okresie dokonano w krajach zagrożonych pod względem bezpieczeństwa żywnościowego [Geary 2012], głównie w Afryce, gdzie w ten sposób przejęto prawie 5% ogólnej powierzchni użytków rolnych tego kontynentu.

Myliłby się jednak ten, kto sądziłby, że zagrabianie ziemi dotyczy wyłącznie Afryki, Azji czy Ameryki Łacińskiej. W coraz większym stopniu zjawisko to przebiega również w Europie. W tabeli 1 ujęto dziesięć największych krajów pochodzenia i napływu zagranicznych inwestycji w ziemię.

W obrębie Unii Europejskiej zawłaszczanie ziemi jest szczególnie zaawansowane w nowych państwach członkowskich, głównie w Rumunii, Bułgarii i na Węgrzech (mniej na Litwie i w Polsce), ale występuje również w Niemczech, Hiszpanii i we Włoszech. Podobnie jak w innych częściach świata, skala nabywanych gruntów jest zwykle duża; często na jedną transakcję przypada nawet kilka tysięcy hektarów.

Przypuszczalnie jedną z sił napędowych grabieży ziemi w krajach UE, zwłaszcza tych z Europy Środkowo-Wschodniej, są dotacje w ramach WPR, które wyzwoliły powstanie nowej klasy przedsiębiorców grabiących ziemię, reprezentowanej przez

Tabela 1. Czołówka krajów zawłaszczających ziemię i krajów docelowych (luty 2014)

Lp.	Kraje inwestujące	Areal (ha)	Lp.	Kraje docelowe	Areal (ha)
1	Stany Zjednoczone	7095352	1	Papua Nowa Gwinea	3799169
2	Malezja	3349571	2	Indonezja	3549462
3	Zjednoczone Emiraty Arabskie	2819223	3	Południowy Sudan	3491313
4	Zjednoczone Królestwo	2256662	4	Dem. Republika Konga	2717358
5	Indie	1990223	5	Mozambik	2167882
6	Singapur	1840755	6	Brazylia	1811236
7	Holandia	1684896	7	Ukraina	1600179
8	Arabia Saudyjska	1573218	8	Liberia	1361213
9	Brazylia	1368857	9	Sudan	1191013
10	Chiny, Hongkong	1342034	10	Sierra Leone	1181105

Źródło: [Land Matrix].

brokerów obrotu ziemią, spekulantów i oszustów, których działalność została znacznie ułatwiona dzięki przemianom w stosunkach własności i użytkowania gruntów rolnych. Ponadto w większości postsocjalistycznych krajów nie było tradycji indywidualnej własności i użytkowania gruntów rolnych, stąd prywatne prawa własności do nieruchomości rolnych były zazwyczaj słabe i nie zdążyły się ukształtować. Poza tym wśród dużej części ludności wiejskiej w tych krajach panuje odziedziczone po ubiegłym systemie przywiązanie do bycia raczej pracownikiem najemnym niż rolnikiem lub właścicielem gruntów. Ludność wiejska bardziej tu ceni stabilne zatrudnienie ze stałymi dochodami niż podejmowanie indywidualnej przedsiębiorczości. Jednocześnie decydenci polityczni, inwestorzy oraz zarządzający przedsiębiorstwami rolnymi promują model rolnictwa uprzemysłowionego. Wszystko to sprzyja wielkim inwestycjom w sektorze rolno-żywnościowym.

Jak wszędzie, „grabieżcami” ziemi w państwach Europy są podmioty nie tylko zagraniczne, ale też wewnętrzne. Rodzimy kapitał jest istotnym czynnikiem zjawiska we wszystkich krajach Europy, których ono dotyczy. Co więcej, transakcje nabywania ziemi są tu często tak samo nieprzejrzyste, jak przykładowo w Afryce. Stąd pojawia się trudność w pozyskaniu danych dotyczących wielkości i charakteru tych kontraktów.

Usiłując znaleźć informacje o Polsce, autorce udało się odkryć ledwie trzy zarejestrowane w bazie międzynarodowej [GRAIN 2010] transakcje: dwie nabycia nieruchomości rolnych przez inwestorów z Irlandii (1120 i 2500 ha) oraz jedną, dokonaną przez inwestora ze Szwecji (6705 ha). W Polsce istnieją mechanizmy prawne, które wbrew moratorium na sprzedaż ziemi obcokrajowcom (do 30 kwietnia 2016 r.) umożliwiły przepływ ogromnych połaci ziemi rolniczej do podmiotów zagranicznych i spekulantów, na co wskazuje m.in. raport NIK [NIK 2013]. Przy-

kładowo OT ANR w Szczecinie w latach 2011-2013 (do 30.04.2013) sprzedał 28 podmiotom z udziałem kapitału zagranicznego 2955 ha, a 5 cudzoziemcom – 23 ha gruntów. Wpłynęło też do niego 46 aktów notarialnych dotyczących warunkowego zbycia nieruchomości o łącznej powierzchni 4640 ha (175 mln zł). Nie skorzystał on jednak z prawa pierwokupu i ostatecznie ziemia została nabyta przez 18 spółek prawa handlowego, których udziałowcami byli cudzoziemcy, przez co stały się one spółkami kontrolowanymi. Sprzedawały one dalej ziemię spółkom z kapitałem zagranicznym (np. jedna z nich na podstawie 3 umów sprzedała 2052 ha za 155 mln zł) lub przenieśli siedzibę działalności za granicę. Łatwo zauważyć, że w międzyczasie wartość transakcji znacznie wzrosła.

Według innego źródła [Hands of the Land 2013] w samym województwie zachodniopomorskim przez zagraniczne korporacje (głównie holenderskie, duńskie, niemieckie i brytyjskie) mogło zostać przejętych na własność ponad 200 tys. ha ziemi. Ważną rolę w transakcjach pełnią osoby podstawione (np. drobni rolnicy), spełniające prawne wymogi uczestnictwa w przetargach, a najęte przez korporacje do zakupu nieruchomości, by dalej przenieść prawa własności na te korporacje. Szacuje się też, że podmioty zagraniczne dzierżawią 200 tys. ha ziemi w tym regionie. Grunty są wykorzystywane przez nie do tworzenia dużych gospodarstw przemysłowych, uprawy roślin GMO i prawdopodobnie celów spekulacyjnych przy oczekiwanym wzroście cen ziemi w Polsce do 2016 r.

Choć kraje europejskie występują zarówno jako podmiot, jak i przedmiot zagrabiania ziemi w Europie, bardziej istotna, zdaniem autorki, jest niechlubna rola niektórych z nich, a zwłaszcza unijnych, w rozwoju grabieży ziemi poza naszym kontynentem. Ich zaangażowanie w ten proceder sugeruje wykorzystywanie ułomności praw własności i ich egzekwowania w zacofanych, często niedemokratycznych krajach afrykańskich, azjatyckich i latynoamerykańskich, przy jednoczesnym promowaniu i wymaganiu dobrych instytucji rynkowych i politycznych wewnątrz Wspólnoty.

2.2. Konsekwencje zagrabiania ziemi

Zwolennicy przejmowania przez zagraniczne podmioty ziemi położonej w krajach słabiej rozwiniętych (np. Bank Światowy, rządy niektórych z tych państw) upatrują korzyści w tworzonych na niej inwestycjach, które mają być źródłem nowych miejsc pracy i przyczyniać się do modernizacji infrastruktury na zaniedbanych obszarach wiejskich oraz ogólnego rozwoju gospodarczego w tych krajach. Krytycy (np. antyglobaliści, organizacje chłopskie, organizacje działające na rzecz ochrony praw człowieka) twierdzą, że takie działania nie uwzględniają potrzeb miejscowych użytkowników ziemi (np. chłopów i pasterzy) i ogólnie lokalnej ludności w krajach docelowych, że umowy są często negocjowane z nierównych pozycji przetargowych, a także że proces zagrabiania ziemi odbywa się w wyniku nieprzejrzystych porozumień politycznych między urzędnikami wysokiego szczebla obu stron.

Wśród negatywnych skutków zawłaszczania ziemi wymienia się:

- Pozbawienie rolników własności ziemi lub prawa jej użytkowania, a w rezultacie środków do życia.
- Przekształcanie się samoistnych rolników w dzierżawców, pracowników najemnych i biedotę miejską lub konieczność ich emigracji.
- Osłabienie bezpieczeństwa żywnościowego i suwerenności żywnościowej krajów docelowych.
- Zamianę organicznie uprawianej ziemi w monokulturowe plantacje, stosujące intensywnie środki chemiczne, nawozy i wodę.
- Degradację środowiska naturalnego i społecznego.
- Wzrost kontroli koncernów nad produkcją i cenami żywności i paliw.

Kluczowe w ocenie wpływu inwestycji na zatrudnienie w krajach lub regionach „ograbianych” z ziemi jest to, kto i jak faktycznie ma na niej pracować. Przykładowo niektórzy inwestorzy zagraniczni (w dużej mierze azjatyccy) preferują zatrudnianie osób pochodzących z ich własnych krajów [Cotula i in. 2009], a więc jest mało prawdopodobne, by inwestycje ożywiły lokalny rynek pracy w krajach docelowych. Sposobem na pogodzenie interesów dużych inwestorów i lokalnych użytkowników ziemi może być wzajemnie korzystne partnerstwo między wielkimi i małymi producentami (np. produkcja kontraktowa). Sukces takiej współpracy zależy jednak od rodzaju produkcji, możliwości technologicznych w produkcji i przetwórstwie oraz dostępu drobnych rolników do kapitału i wiedzy [Reardon i in. 2009].

Na ogół wydaje się, że przejmowanie ziemi przez podmioty zagraniczne mogłoby przynieść pożądaną poprawę zatrudnienia i ogólnej sytuacji gospodarczej na obszarach wiejskich, jeśli realizowane będzie zgodnie z pewnymi zasadami postępowania zapewniającymi przejrzystość, udział zainteresowanych stron, a także poszanowanie bezpieczeństwa żywnościowego oraz zrównoważonego rozwoju w krajach docelowych. Niestety, zasady te, choć być może promują efektywność ekonomiczną, nie rozwiązują problemu sprawiedliwości społecznej i źródła istniejącej biedy lub pogarszania się warunków życia ludności wiejskiej w wielu rozwijających się (i nie tylko) krajach. Analiza bazująca na paradygmacie sprawiedliwości społecznej pozwala na powiązanie ubóstwa w wielu krajach z kontrolowanym przez wielkie korporacje globalnym systemem produkcji, dystrybucji i konsumpcji żywności, pasz i paliw oraz ich negatywnym wpływem społecznym i ekologicznym.

Spółeczny rachunek ekonomiczny przejmowania ziemi powinien uwzględnić te niekorzystne efekty zewnętrzne oraz ograniczoność zasobów środowiska naturalnego, stwarzając podstawę do osiągnięcia optimum społecznego. Ze względu na to, że rynek zawodzi w kwestii ochrony interesu społecznego, należy ona do instytucji politycznych, zwłaszcza do państwa [Zegar 2010].

3. Dylemat praw własności w procesie zagrabiania ziemi

Prawa własności są relacjami pomiędzy ludźmi, które wynikają z ograniczoności zasobów i możliwości różnego ich wykorzystania. Należy podkreślić, że dotyczą one

nie tyle stosunku człowieka do rzeczy, ile stosunku między ludźmi [Iwanek, Wilkin 1997]. Prawa własności są instytucją nie tylko ekonomiczną, ale również społeczną.

W literaturze z zakresu ekonomii rolnictwa i zasobów naturalnych przeplata się pięć odrębnych teorii praw własności (tab. 2), które mieszczą się w dwóch perspektywach odzwierciedlających postrzeganie istoty państwa.

Tabela 2. Taksonomia teorii praw własności

Teorie	Przedstawiciele	Charakterystyka
Klasyczny liberalizm	John Locke, Adam Ferguson, Adam Smith, Thomas Jefferson	Prawo naturalne. Samo posiadanie i zawłaszczenie; zgoda warunkiem przeniesienia własności. Podstawową funkcją państwa jest ochrona życia, wolności i własności. Prawa nie są przejściowe.
Utylitaryzm	Ruchy postępowe: Jeremy Bentham, Ronald Coase*, John Rawls, Harold Demsetz	Największe dobro dla największej liczby ludzi. Prawa, w tym własności, są przejściowe; o ich zmianie decyduje efektywność zasobów. Ustawodawcy i sądy ustalają, co jest efektywne, a gdy koszty transakcyjne są wysokie, realokują zasoby do bardziej wartościowych zastosowań.
Pragmatyzm prawny	Oliver Wendell Holmes, Richard Posner	Nie powinny istnieć uniwersalne zasady normatywne. Każda sprawa ma być rozpatrywana indywidualnie. Prawa, w tym własności, są przejściowe. W konkretnym przypadku okoliczności mogą uzasadniać realokację zasobów.
Pozytywizm (realizm) prawniczy	John Austin, Hans Kelsen	Konkurencja w procesie politycznym jest podobna do konkurencji rynkowej. Proces polityczny ujawnia wolę powszechną. Prawa, w tym własności, są przejściowe i określone przez ustawodawcę.
Współczesny ruch libertariański	Murray Rothbard, Robert Nozick, Ellen Paul, David Schmidtz, Jan Narveson	Odrzucenie utylitaryzmu, pragmatyzmu i pozytywizmu prawnego; rehabilitacja klasycznej teorii liberalnej – rozszerzona i dostosowana do współczesnych problemów. Samo posiadanie, zawłaszczenie; zgoda jako warunek przeniesienia własności. Prawa nie są przejściowe.

* Farber [1997] zalicza Ronalda Coase'a do pragmatystów.

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Fox 2012].

Pierwsza z nich, historycznie nazwana liberalizmem (obecnie dzielona na klasyczny liberalizm i współczesny libertarianizm), podkreśla przedpolityczny charakter ogółu praw, zwłaszcza praw własności, oraz uwypukla znaczenie zgody (nieprzymuszonej woli) w procesie przenoszenia własności. Uznaje ona istnienie instytucji

społecznych, które są wytworem ludzkiego działania, ale nie projektowania. Klasyccy liberałowie uznają, że prawa własności są przedpolityczne, czyli istnieją przed państwem i niezależnie od państwa. Jednostki tworzą społeczeństwo i rządy w celu ochrony już posiadanych praw. Cytując Locke'a [1967], kiedy miejsce lub dobro zostało już pierwotnie zawłaszczone przez „zmieszanie czyjejś pracy z nim”, to prawo do własności takich miejsc i dóbr może zostać uzyskane wyłącznie przez dobrowolne (kontraktowe) przekazanie tytułu własności następnemu właścicielowi przez poprzedniego. Kluczowym elementem libertarianizmu [Nozick 1974] jest postulat nienaruszalności własności prywatnej. Zasada samoposiadania (samowłasności), będąca fundamentem klasycznego liberalizmu i współczesnego libertarianizmu, odnosi się do praw jednostki wobec państwa i zakresu moralnie uzasadnionych uprawnień państwa. Ideę zasady samoposiadania wyraża Nozick następująco: jednostki mają prawa i są rzeczy, których ani żadna osoba, ani żadna grupa nie może nikomu zrobić bez naruszenia jego praw [Nozick 2010, s. 5].

Druga perspektywa praw własności wiąże się z ideami postępowymi w ekonomii. Ważność tych idei podkreśla Nelson [2001], dokumentując wkład dokonany w ich rozwój przez T. Veblena, W.C. Mitchella, J.B. Clarka, J.R. Commons, P. Samuelsona, J.K. Galbraitha i O.W. Holmesa. Wśród przedstawicieli ekonomicznej teorii prawa (teorii praw własności) szczególnie wpływowi są Herbert Demsetz oraz Ronald Coase, uznający, że prawa własności powinny być podporządkowane względem ekonomicznym (uzależnione od efektywności), a więc w zasadzie bez znaczenia jest to, komu i jak zostały one początkowo przypisane.

Zdaniem Coase'a [1960], przy braku kosztów transakcyjnych, gdy prawa własności są dobrze zdefiniowane i zbywalne, dobrowolne negocjacje (bez interwencji państwa) będą prowadzić do efektywności społecznej. Pierwotna alokacja praw własności nie ma znaczenia dla efektywności (strony zawsze uzgodnią zmianę swojego położenia, jeśli będzie to dla nich korzystne), ale ma dla dystrybucji dochodu (majątku), a przy dodatkich kosztach transakcyjnych – może też wpływać na efektywność. Ze względu na to, że społecznie efektywne jest minimalizowanie całkowitej szkody (maksymalizowanie sumy użyteczności) społecznej, wspólną odpowiedzialnością państwa i wymiaru sprawiedliwości jest określenie i wdrożenie zapewniającego to systemu praw własności (zwłaszcza kształtowanie prawa tak, by usunąć bariery w osiąganiu porozumień prywatnych). Według Demsetza [1967] powstawanie praw własności jest zdeterminowane kosztem wyodrębnienia i zawłaszczenia rzadkiego dobra. Prawa własności ewoluują poprzez równoważenie kosztów i korzyści zmian instytucjonalnych, tak żeby uwewnętrznić szkody (ujemne efekty zewnętrzne) społecznej współzależności, pojawiające się wraz z przyrostem ludności, postępem technologicznym oraz ze zmianami innych warunków społecznych i rynkowych. Podstawową funkcją praw własności jest zapewnienie bodźców do internalizacji efektów zewnętrznych.

W polityce właścicielskiej państwa i przemian własnościowych w rolnictwie, a nade wszystko w związanej z tym debacie nie powinno uwzględniać się wyłącz-

nie (i przede wszystkim) praw w ujęciu formalnym oraz paradygmatu efektywności ekonomicznej. Wiedza na temat przedstawionych teorii praw własności może ustrzec przed wieloma nieporozumieniami i konfliktami, chociażby w temacie zasadności oraz kosztów i korzyści społecznych przejmowania ziemi rolniczej przez korporacje zagraniczne, a także skutecznej ochrony praw lokalnej społeczności do tej ziemi.

Zdaniem niektórych [Borras, Franco 2010], również autorki niniejszego artykułu, zjawisko zagrabiania ziemi w żaden sposób nie może przebiegać w zgodzie z prawami człowieka i prawami własności jej lokalnych użytkowników. Konstatacja autorki dotyczy praktyki przejmowania przez inwestorów ziemi pod budowę farm wiatrowych na Suwalszczyźnie [Wysocka 2012; Bezpieczna Energia 2013; Białous 2013]. Podobnie jak niemal w całym kraju (np. na Warmii i Mazurach, Śląsku, w Wielkopolsce), gdzie są wiatraki lub gdzie planuje się je ulokować, blokowana jest sprzedaż rolnikom ziemi (w tym dzierżawionej dotychczas od ANR) na skutek zaprojektowania w planach zagospodarowania przestrzennego farm wiatrowych [Felińska 2009], nasilają się protesty mieszkańców wsi, zarzucających władzom działanie na niekorzyść społeczności lokalnych, lekceważenie ich stanowiska bądź zupełny brak konsultacji społecznych [Perkowska 2010]. Wśród miejscowej ludności uwidacznia się poczucie naruszania jej praw własności (np. poprzez niekorzystne efekty zewnętrzne generowane przez turbiny wiatrowe czy spadek cen ziemi i nieruchomości w całej okolicy) oraz większych kosztów niż korzyści społecznych z takich inwestycji.

Według relacji z krajów afrykańskich, takich jak Sudan, Mozambik, Tanzania, Liberia, Etiopia, Zambia, Kongo, Kenia, Senegal, Mali i Ghana, umowy zakupu lub dzierżawy gruntów zawierane są przez rządy lub wpływowe grupy potajemnie, bez konsultacji z rdzenną ludnością i bez żadnego odszkodowania dla niej. Formalne uprawnienia do ziemi i innych zasobów naturalnych są tam w zasadzie nieobecne, a jeśli występują, nie są respektowane. Zaledwie mały odsetek miejscowych rolników dysponuje aktem własności ziemi, mimo jej posiadania i użytkowania od pokoleń. Nie przestrzega się zwyczajowego prawa własności i użytkowania ziemi. Jednocześnie wiele obcych korporacji i rządów próbuje niejawnie zapewnić sobie formalne prawa własności do ziemi w tych krajach.

Brak zarejestrowanych prywatnych, indywidualnych praw własności daje złudzenie istnienia niewykorzystanych, zaniedbanych, niczych rezerw ziemi, będących częstym argumentem za możliwością (bądź koniecznością) ich efektywnego zagospodarowania przez wielki kapitał z sektora rolno-żywnościowego. Kategoria „rezerwy gruntów rolnych” (znajdujących się głównie w krajach na południu globu) pojawiła się m.in. podczas debat nad kontrowersyjnym zagadnieniem promowania stosowania biopaliw (poprzez wprowadzenie obowiązkowych celów udziału energii ze źródeł odnawialnych w całkowitym zużyciu energii) i zdobyła bezprecedensowe znaczenie w kształtowaniu polityki odnawialnych źródeł energii w UE [Dyrektywa... 2009; Paul 2013].

Tworzenie silnych formalnych praw własności jako panaceum na ograniczenie procesu zagrabiania ziemi wydaje się jednak niewystarczającym rozwiązaniem, ponieważ nawet one nie dają gwarancji rdzennej ludności, że nie będzie wysiedlana i wywłaszczana w konsekwencji wielkoobszarowych transakcji transgranicznych.

Ponadto z zasady efektywności Pareta wynika, że nie można zwiększać dobrobytu społecznego czymś kosztem. Zakładając, że jeden podmiot zyskuje więcej, niż traci inny, można znaleźć efektywne w sensie Pareta rozwiązanie, pod warunkiem że istnieje hipotetyczny sposób kompensacji tych strat (szkód) przez zyskującego, dzięki czemu sytuacja tego drugiego nie pogorszy się [Zawojcka 2007]. W przypadku negatywnych konsekwencji procesu zagrabiania ziemi w praktyce z reguły nie występują mechanizmy (zwłaszcza prawne) zmuszające ich sprawców do rekompensowania drugiej stronie obniżenia się jej funkcji użyteczności lub zysku.

4. Zakończenie

Transakcje przejmowania ziemi przez wielkie podmioty gospodarcze można, z jednej strony, uznać za efekt ułomności rynku, przejawiających się w wykorzystywaniu przez koncerny czy fundusze inwestycyjne siły rynkowej oraz dążeniu przez nie do uzewnętrzniania kosztów społecznych i ekologicznych przy jednoczesnym prywatyzowaniu korzyści z tych transakcji. Rynek zawodzi przede wszystkim w możliwości przypisania ceny do wielu usług ziemi odzwierciedlających korzyści, jakie dostarcza ona całemu społeczeństwu.

W procesie zagrabiania ziemi uwidacznia się więc wyraźny konflikt pomiędzy racjonalnością indywidualną (mikroekonomiczną) a społeczną. Korzyści i koszty społeczne z wielkoskalowych inwestycji w nieruchomości rolne zależą od ram instytucjonalnych własności ziemi oraz zasad jej zagospodarowania w krajach docelowych. Ważnymi źródłami konfliktów między zawłaszczającymi ziemię a lokalną ludnością jest istnienie zwyczajowych, a nie formalnych tytułów własności lub praw do użytkowania ziemi, ułomność tytułów własności, brak rejestrów gruntów oraz zasad egzekwowania odpowiedzialności za szkody. Elementy te, obok korupcji towarzyszącej nieprzejrzystym transakcjom, są wyrazem zawodności państwa w krajach stanowiących główny cel inwestycji dla zagranicznych podmiotów.

Zjawisko zagrabiania ziemi jest rozpowszechnione głównie w słabo rozwiniętych regionach globu, ale występuje również w krajach europejskich, w tym w UE. Polityki unijne i krajowe (np. w zakresie rozwoju energii odnawialnej) mają znaczny bezpośredni wpływ na zawłaszczanie ziemi przez podmioty europejskie w różnych częściach świata.

W Polsce, mimo moratorium na sprzedaż ziemi cudzoziemcom, występuje niekontrolowany, wzbudzający sprzeciw i protesty rolników, mechanizm jej zawłaszczania przez produkcyjne podmioty zagraniczne i spekulantów. W procesie tym pierwszymi nabywcami ziemi są wprawdzie osoby fizyczne lub prawne formalnie legitymujące się ustalonymi kryteriami dostępności do przetargu lub zakupu w in-

nym trybie, ale poprzez dalszą odsprzedaż ziemi, zmianę struktury właścicielskiej w spółkach lub przenoszenie ich siedzib za granicę następuje koncentracja własności gruntów przez zagraniczne korporacje.

Ziemia rolnicza i inne zasoby naturalne na obszarach wiejskich powinny być traktowane jako dobro wspólne i nieredukowane wyłącznie do przedmiotu zarządzania ekonomicznego. Priorytetem powinno być zapewnienie dostępu do ziemi rolnikom indywidualnym i lokalnej społeczności, a nie promowanie głównie interesów ekonomicznych wielkich korporacji z sektora rolno-żywnościowego.

Globalne zagrabianie ziemi można ograniczyć poprzez zabronienie inwestorom (korporacjom, bankom, rządowi) prowadzenia tego procederu, zmianę ich postaw tak, aby preferowane były reguły racjonalności społecznej (np. poprzez wprowadzenie systemu odszkodowań za generowane ujemne efekty zewnętrzne) oraz stworzenie publicznego, transparentnego systemu ewidencjonowania i śledzenia transakcji zawieranych przez podmioty gospodarcze i rządy uwikłane w grabież ziemi.

Literatura

- Bezpieczna Energia, 2013, *Przerośl walczy z wiatrakami*, <http://www.bezpiecznaenergia.eu/aktualnosci-wiatrakowe/34-przerosl-walczy-z-wiatrakami.html> (24.01.2014).
- Białous A., 2013, *CBA przy wiatrakach*, „Nasz Dziennik”, nr 258 (4797).
- Borras S., Jr., Franco J., 2010, *From threat to opportunity? Problems with the idea of a “Code of Conduct” for land-grabbing*, “Yale Human Rights and Development Law Journal”, nr 13(2), s. 507-523.
- Coase R., 1960, *The problem of social cost*, “Journal of Law and Economics”, nr 3(2), s. 1-44.
- Cotula L., Vermeulen S., Leonard R., Keeley J., 2009, *Land Grab or Development Opportunity? Agricultural Investment and International Land Deals in Africa*, IIED/FAO/IFAD, London/Rome.
- Demsetz H., 1967, *Toward a theory of property rights*, “American Economic Review”, nr 57(2), s. 347-359.
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/28/WE z 23 kwietnia 2009 r. w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych, Dz. U. UE, L 140/16.
- Farber D., 1997, *Parody lost/pragmatism regained: The ironic history of the Coase theorem*, “Virginia Law Review”, nr 83(2), s. 397-498.
- Felińska M., 2009, *Wystawieni do wiatru*, „Rolnik Dzierżawca”, nr 1, s. 31-33.
- Food & Water Europe, 2010, *Przejmowanie ziemi uprawnej w krajach rozwijających się godzi w ich bezpieczeństwo żywnościowe*, „Problemy Globalne. Arkusze Informacyjne”.
- Fox G., 2012, *The origins, nature, and content of the right to property: Five economic solitudes*, “Canadian Journal of Agricultural Economics”, nr 60(1), s. 11-32.
- Geary K., 2012, *Our land, our lives. Time out on the global land rush*, Oxfam Briefing Note, http://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/bn-land-lives-freeze-041012-en_1.pdf (10.02.2014).
- GRAIN, 2010, *Land Grab Deals dataset*, <http://www.grain.org/article/entries/4479-grain-releases-data-set-with-over-400-global-land-grabs> (12.12.2013).
- Hands of the Land, 2013, *Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe*, http://www.tni.org/sites/www.tni.org/files/download/land_in_europe-jun2013.pdf (12.02.2014).
- Institut Globalnej Odpowiedzialności (IGO), 2011, *Zawłaszczanie ziemi. Przegląd typów i studia przypadków*, Warszawa.

- Iwanek M., Wilkin J., 1997, *Instytucje i instytucjonalizm w ekonomii*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Nauk Ekonomicznych, Warszawa.
- Land Matrix, <http://www.landmatrix.org>.
- Locke J., 1967, *Two Treatises of Government*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Nelson R., 2001, *Economics as Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond*, Pennsylvania State University Press, University Park, PA.
- NIK, 2013, *Wystąpienie pokontrolne P/13/195 – Sprzedaż nieruchomości rolnych ZWRSP przez Oddziały Terenowe Agencji Nieruchomości Rolnych w: Szczecinie, Warszawie i Wrocławiu*, LSZ-4101-05-01/2013.
- Nozick R., 2010, *Anarchia, państwo i utopia*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa.
- Nozick R., 1974, *Anarchy, State, and Utopia*, Basic Books, New York.
- Paul H., 2013, *A foreseeable disaster: The European Union's agroenergy policies and the global land and water grab*, Transnational Institute, FDCL and Econexus.
- Perkowska K., 2010, *Energetyczne spięcie*, „Rolnik Dzierżawca”, nr 3, s. 32-34.
- Petrick M., Wandel J., Karsten K., 2013, *Rediscovering the virgin lands: Agricultural investment and rural livelihoods in a Eurasian frontier area*, “World Development”, nr 43, s. 164-179.
- Reardon T., Barrett C.B., Berdegue J.A., Swinnen J.F.M., 2009, *Agri-food industry transformation and small farmers in developing countries*, “World Development”, nr 37(11), s. 1717-1727.
- UNCTAD, 2009, *World Investment Report 2009. Transnational Corporations, Agricultural Production and Development*, United Nations, New York.
- Von Braun J., Meinzen-Dick R., 2009, *“Land Grabbing” by Foreign Investors in Developing Countries: Risks and Opportunities*, IFPRI Policy Brief, nr 13.
- Wysocka H., 2010, *Suwalszczyzna. Rolnicy przeciwni budowie kolejnych wiatraków*, <http://www.podlaskie.strefabiznesu.pl/artykul/suwalszczyzna-rolnicy-przeciwni-budowie-kolejnych-wiatrakow> (10.01.2014).
- Zawojcka A., 2007, *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej z perspektywy teorii wyboru publicznego*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, nr 9(1), s. 574-579.
- Zegar J.S., 2010, *Racjonalność w rachunku ekonomicznym rolnictwa*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio H. Oeconomia”, nr 44, s. 249-262.

THE PHENOMENON OF LAND-GRABBING IN THE CONTEXT OF PROPERTY RIGHTS

Summary: Growing worldwide demand for food and renewable energy has recently caused pressure on land resources. Governments and corporations participate in large-scale land acquisitions in foreign countries. Exceptional growth of these cross-border transactions often accompanied by violation of the human and property rights of indigenous people and threatening the sustainable development, is in fact a global process of land grabbing. The aim of this paper is to present the nature, scale and consequences of this phenomenon and promote a debate on land appropriation in EU countries in the context of property rights of the local population. The existence of different theories of property rights arises difficulty in defining and enforcing the rights to agricultural land.

Keywords: land grabbing, property and human rights, European Union.